

Fenomen(alna) Tuzla: radnički i ekološki pokret 1988. do 1992.

Uvod

Kada su radnici kompanije *Global Ispat industrija* iz Lukavca u oktobru 2020. godine organizovali protestni skup protiv aktuelne uprave kompanije, razlog nisu bile plate ili uslovi rada, pa ni dokazani i naknadno presuđeni kriminal vlasnika i uprave, već okolinska dozvola. Radnici su tražili da se odgodi izvršenje rješenja Federalne inspekcije za okoliš prema kome se rad kompanije obustavlja do ispunjenja ekoloških zahtjeva sukladno važećim zakonima.¹ Radnici su od uprave tražili da se kod vlasti angažuje oko okolinske dozvole, ali da se odmah nastavi sa proizvodnjom bez obzira na zabranu pošto je, prema njihovom zahtjevu, očuvanje radnih mjesta prioritet. Ovaj primjer zorno pokazuje suštinu problema koji se pojavljuje prilikom pokušaja sistemskog rješavanja ekoloških problema a koji su vezani za radnike i njihovu egzistenciju. Očuvanje radnih mjesta logično jeste prva, kratkoročna briga radnika za egzistenciju spram zaštite okoline kao dugoročnog projekta² za cijelo društvo. Ali, *nevolja je ekologije u tome što jedno pitanje povlači za sobom drugo, pa kada je čovjek vjerovao da je našao rješenje za jedno, drugo mu odmah pokazuje da je ono samo djelomično i da zavisi, u stvari, od rješenja drugoga. I tako dalje; pa se od nevine preporuke da se stave filteri na tvorničke dimnjake vrlo brzo dolazi do pitanja što zapravo ovi dimnjaci proizvode, čemu proizvodi u tvornicama služe i kakvi bi proizvodi bolje odgovarali ljudima.* (Supek, 1978: 210-211). Tako se stvara diskurs ugrožavanja radničkih prava provođenjem ekoloških mjera a mainstream narativi o ekološkom pokretu koji se bavi ne-ljudskim krajolikom i sistemima kao pozadinom ljudskih aktivnosti s fokusom na spašavanju ne-ljudskih vrsta (Bresnihan and Millner, 2023) otežava poimanje suštine ekoloških pokreta te zamagljuje ulogu savremenih

¹ GIKIL je jedan od najvećih zagađivača u BiH a, prema nekim procjenama, u zimskom periodu se svrstava u red najvećih zagađivača u svijetu (<https://www.slobodnaevropa.org/a/30890653.html>). Provođeci mjerenja štetnih polutanata došlo se do frapantnih podataka da su neke vrijednosti po sto hiljada puta veće u odnosu na dozvoljene. Gasovi su (bili) puni benzoapirena, katrana, naftalina, rodrida, cijanida. Direktno utiču na zdravlje ljudi izazivajući najteže bolesti (https://tuzlainfo.ba/index.php/novosti/item/19304-gikil-presuda-za-oneciscenje-okolisa-prva-takva-u-bih/#goog_rewarded

² Rushworh Kidder (1995.) je kratkorični interes pojedinca spram dugoročne dobrobiti društva označio kao jednu od najčešćih etičkih dilema.

ekonomskih, finansijskih. pa i političkih sistema u devastaciji okoliša uz istovremeno ugrožavanje položaja radnika.

Radnički sindikati i drugi oblici radničkog organizovanja kao i ekološke organizacije i drugi oblici profiliranja ekološkog aktivizma, kada djeluju zajedno, mogu unaprijediti politike koje štite i radnike i prirodni okoliš. *Ipak, podjele između ovr dvije strane mogu dovesti do uništavanja okoliša i napada na interese radnika i njihovih sindikata. Stvaranje pravednog i održivog gospodarstva ovisi o sposobnosti ovih dvaju sektora društvenih pokreta da surađuju i unaprijede zajednički cilj* (Obach, 2004:7).

Ekološki i radnički pokreti nužno su povezani pa se i koncept ekološke pravde povezuje sa socijalnom i ekonomskom pravdom. Radnički pokreti sve više prepoznaju ovu povezanost, zagovarajući intersekcionalni pristup koji kombinira prava radnika s ekološkom održivošću. Teoretičari John Bellamy Foster³ i Jason W. Moore⁴ značajno su doprinijeli razumijevanju odnosa između kapitalizma, rada i ekološke degradacije. Njihov rad istražuje kako kapitalistička eksploatacija rada često ide ruku pod ruku s ekološkom eksploatacijom. Prateći genuzu razvoja radničkog pokreta uočljivo je da su, u početku, radnički zahtjevi bili usmjereni na plaće, sigurnost i na radne uslove. Međutim, kako su ekološka pitanja (poput zagađenja i toksičnih izloženosti) počela utjecati na zdravlje radnika, radnici su prepoznali potrebu za širim ekološkim razumijevanjem. Jedna od središnjih ideja koja povezuje ekološku pravdu i radnički pokret je koncept pravedne tranzicije. Pravedna tranzicija, jednostavno rečeno, podrazumijeva da radnici koji rade u prljavoj industriji dobiju poslove u zelenim industrijama, uz adekvatnu socijalnu zaštitu. Pravednu tranziciju međutim, nije moguće provesti bez zajedničkog djelovanja raznolikih društvenih pokreta. Zapravo, ekološki pokret svoju snagu i može dobiti samo u sadejstvu sa drugim društvenim pokretima, ponajprije sa radničkim pokretom kao najbrojnijim, najsnažnijim i danas, na žalost marginaliziranim pokretom u društvu. Zajedničko djelovanje raznolikih društvenih pokreta podrazumijeva isprepletenost raznolikih kultura, tradicija, mišljenja i stavova. To nikako nije mana već prednost kolaborativnog učinka što pokazuju brojni primjeri među kojima posebno mjesto zauzima i slučaj grada Tuzle.

U ovom tekstu istražujemo ulogu i značaj radničkog pokreta u Tuzli u razvoju koncepta ekološke pravde čiji korijeni sežu u burnu prošlost ovog multietničkog, multikulturalnog i slobodarskog grada. Posebice se mogu nazrijeti grube skice arhitekture

³ Vidjeti više u Foster, J. B. (2000). *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York: Monthly Review Press.

⁴ Vidjeti više u Moore, J. W. (2015) *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso.

ovog fenomena u periodu između 1988. do 1992. godine, periodu koji se može smatrati jednim od najznačajnijih perioda u savremnoj historiji BiH. U radu se polazi od teze da se ekološki pokret razvio iz snažnog radničkog pokreta a da su oba društvena pokreta počivali na idejama pravde, pravičnosti, jednakosti, tolerancije, različitosti te na multinacionalnoj i multikulturalnoj strukturi i kolaboraciji. Kao takvi, odigrali su važnu ulogu u borbi za bolji položaj radnika u zdravijoj okolini ali su bili i ključni agensi u otporu nacionalizmu tokom perioda prvih višestranačkih izbora i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu što je sve Tuzlu uvrstilo u svojevrsan fenomen koji se i danas proučava.

Teorijski okvir

U dostupnoj literaturi često se zbivanja u BiH u periodu od prvih višestranačkih izbora (1988.) do agresije na BiH (1992.) tumače kroz prizmu kraha demokratije pod pritiskom nacionalnih ekstremizama (Bermeo, 2020.) i u kontesktu pručavanja političkih determinanti građanskih ratova. Tumačenje rata u BiH kao građanskog rata djelimično jest primjereno ali nije dostatno i samo parcijalno tumači ratna zbivanja u BiH. U BiH se jesu sukobile tri dominantne nacionalne skupine ali je rat iniciran, podgrijavan i podržavan od strane bosanskohercegovačkih susjednih republika. *Postoje valjani argumenti da je rat u Bosni i Hercegovini bio građanski rat. Međutim, većina istraživača i analitičara zanemarila je dominantnu ulogu takozvane Jugoslavenske narodne armije (JNA) u sukobu. Bez uključenosti JNA, etnička i vjerska suparništva u Bosni i Hercegovini imala bi potpuno drugačiji tok. JNA je bila pod dominacijom Srba i stoga izvrstan alat u planu Slobodana Miloševića za poticanje etničke netrpeljivosti i mržnje radi uspostave Velike Srbije. JNA je bila vanjski imperijalistički faktor* (Stojić, 2017:3). Naknadni sukobi bosanskih i hrvatskih oružanih jedinica kao i oružani sukobi jedinica Armije BiH i takozvanih autonomaša u Velikoj Kladaši, dodatno su zamaglili razumijevanje karaktera rata u BiH što je rezultiralo teorijskim tretmanom rata u BiH kao građanskog. Međutim, pojedini autori ne prihvataju ovakvo određenje karaktera rata u BiH i teorije koje ga tretiraju. Tako Armakolas (2011) predlaže da, pored političke teorije za tumačenje zbivanja u Tuzli u periodu kojeg istražujemo u ovom radu, proučava i u okviru antropoloških studija. Teoretičari ovog pravca, navodi autor, analizirali su latentne religijske trendove u predratnoj Bosni te, lokalne religijske prakse i njihove isprepletene dimenzije

nacionalne identifikacije uz nestabilnost dominantnih nacionalnih/etničkih, kao i svakodnevno iskustvo civila u ratnim vremenima. Pozivajući se na Tarrowa (1988) autor navodi da su politički antagonizam ili sukobljena politika potaknuti promjenama u određenim političkim prilikama, i da one djeluju kao poticaj za djelovanje. Tako su i promijenjene okolnosti u Tuzli pred rat i tokom rata omogućile mobilizaciju faktora promjene (mobilizacije i protumobilizacije) te su također bile važne za pokazivanje kako su preživjele asocijativne građanske veze u Tuzli bile aktivirane u suprotstavljanju radikalnim politikama (Armakolas, 2011:8). To će se pokazati kao važan faktor u aktivizmu radničkog pokreta već i kao važan faktor u rađanju aktivizma koje prethodi konstituisanju ekološkog pokreta.

Kod teorijskih osnova nezaobilazno je spomenuti i široki kontekst marksističke teorije. Marks i njegovi sljedbenici nisu se posebno bavili pitanjima odnosa radnika i okruženja, što je razumljivo s obzirom na period u kome je teorija nastala. Međutim, u literaturi se može pronaći stav da u ovoj teoriji postoji racionalan stav o uređivanju odnosa čovjeka sa prirodom i dokidanja industrijskog samootuđenja putem ostvarenja istinskih ljudskih potreba. Drukčije rečeno, stvaranje viška vrijednosti (što je srž kapitalizma) *ne može biti pokretač ljudskog društva već to treba biti simbioza slobodnog čovjeka sa svojim prirodnim okruženjem* (Supek, 1974:5).

Novije teorije, koje pojašnjavaju vezu između radničkog i ekološkog pokreta, mahom se temelje na klasičnim teorijama, počev od bihevioralnih pa sve do teorija kolektivne akcije a posebno su značajne dvije teorije: (1) *teorija mobilizacije resursa (TMR)* i (2) *pristup strukture političkih mogućnosti (političko procesni pristup)* (Petrović, 2020:27). Teorija mobilizacije resursa razvila se sedamdesetih godina i razvijala se do danas. Teoretičari ovog pravca odbacuju prethodno dominantno funkcionalističko gledište da su akteri društvenih pokreta devijantni ili anomični, kao i pluralističku pretpostavku da sve strane koje su spremne sudjelovati u političkom procesu imaju razumnu šansu da će se njihovi prigovori čuti i riješiti. U fokusu njihovog interesa bilo je razumijevanje kako racionalni i često marginalizirani društveni akteri učinkovito mobiliziraju sredstva za postizanje svojih ciljeva za društvenim promjenama. Ova teorija se razvila u središnju teoriju za analizu *politike drugim sredstvima*. (Edwards & Gillham, 2013:3.). Pristup strukture političkih mogućnosti bavi se analizom načina na koji osobe i kolektiviteti svojim aktivnostima bivaju dio šireg političkog sistema tako da političko okruženje može biti okidač protestnih aktivnosti i važan faktor nastanka društvenih pokreta. Centralna ideja ovog pristupa odnosi se na to da pojedinačni akteri ne djeluju *izolovano niti isključivo iz racionalnih interesa već su društveno situirani i pripadaju*

različitim grupama, s čijim članovima dijele iste vrijednosti i značenja, odnosno kolektivni identitet (Petrović,2020:34.).

Odnos radničkog i ekološkog pokreta: don't look up!

*Lakše je zamisliti kraj svijeta već kraj kapitalizma
(Jameson,1988.)*

Odnos radničkog i ekološkog pokreta specifičan je i slojevit, historijski i geopolitički determinisan. Ovaj odnos često se određuje kao antagonistički i isključujući, što dodatno otežava proučavanje ova dva pokreta kao komplementarna, kolaborativna, međuovisna i za buduće pravce razvoja čovječanstva ultimativna. S jedne strane to je i razumljivo, s obzirom da se radnički pokret vezuje za industrijalizaciju i angažman radnika u najvećim zagađivačima okoliša, počev od rudarske, naftne, metaloprerađivačke, hemijske industrije pa sve do različitih grana lake industrije. Radnici su, još s početka izrastanja radničkog pokreta, radili većinom u u industrijskim postrojenjima koji su bili i ostali ekološki neprihvatljiva okruženja. Protiv takvog okruženja i protiv vlasnika korporacija koji su ih stvarali, borili su aktivisti ekoloških organizacija što se često u javnosti predstavljao kao ugrožavanje radnih mjesta i radničke egzistencije. Stoga je bilo i otežano razvijanje svijesti radnika o ozbiljnosti ekoloških pitanja, posebno klimatskih promjena, kao i razvijanje svijesti o nespremnosti ključnih aktera da se odreknu postojećih praksi i profita zarad budućnosti. Ne može tvrditi da ne postoje dobre namjere u pokušajima da se zaustavi onečišćenje planete kroz, na primjer, projekte zelene tranzicije (pravedne tranzicije) što podrazumijeva poticanje zapošljavanja u granama koje štite okoliš. Evidentno je da je takvih grana još uvijek nedovoljno za bitnije promjene da bi ih prihvatili radnici, ali da bi ih prihvatile i korporacije spremne za projekte zelene tranzicije. Procesi zelene tranzicije su još uvijek u početnim fazama i s fokusom su na čistu energiju i recikliranje, što ne stvara široki okvir za tranziciju rada. Tako da i antagonizma između dva društvena pokreta ostaje.

Mnogi faktori oblikuju razinu u kojoj su sindikati i ekološke organizacije skloni saradnji ili sukobu. Široke političke i ekonomske strukture stvaraju makro kontekst u kojem se oblikuju organizacije i ciljevi prema kojima su orijentirane. Varijable na mezonivou organizacije također igraju ulogu kada proučavamo skupine koje su organizirane na temelju

vrlo različitih principa s različitim vezama i potrebama za održavanjem organizacije. Na kraju, ne smijemo zanemariti mikro razinu, kao što su međuljudske veze između određenih pojedinaca unutar ovih pokreta. Iako postoje prepreke za suradnju između radnika i ekoloških aktivista na svakoj razini, u mnogim slučajevima sindikati i ekolozi prevazilaze te prepreke i otkrivaju da mogu raditi zajedno kako bi stvorili pravednije i održivije društvo. (Obach, 2004:20). Premda se u javnom diskursu ova tema simplificira i svodi na neprihvatanje ekološkog pokreta od strane radnika zbog gubitka posla, ova je tema znatno kompleksnija i nije u fokusu istraživanja u ovom radu. Međutim, treba napomenuti da zelena tranzicija ne donosi samo gubitak radnih mjesta već da ova tranzicija donosi i otvaranje novih poslova što stvara pretpostavku za buduće zajedničke aktivnosti i zajedničke ciljeva oba pokreta.

Za radnički i ekološki pokret *Alberto Melucci* navodi da su to oblici kolektivne akcije zasnovane na solidarnosti koje unose konflikt i ruše limite unutar kojeg se akcija zbiva (Oštrić, 1992:83). O ovome je govorio i čuveni brazilski aktivista Chico Mendez, posebno prepoznatljiv po sentenci da je ekologija bez klasne borbe samo baštovanstvo što se odnosi na važnost rješavanja pitanja ekologije u širem kontekstu društvene nejednakosti, a ne u uskim, elitnim krugovima. Ekologija, smatrao je Mendez, mora nadići dosadašnje prakse očuvanja okoliša, a ekološki pokret mora biti usko povezan s pravima ugroženih i marginaliziranih grupa kao što se mora temeljiti na ideji da se teret i korist ekološkog pokreta ravnomjerno distribuira, ne samo regionalno već i klasno, pa i individualno (Mendes et al, 2021.). O ovome je pisao i Slavoj Žižek (2024.) referirajući se na korporativne interese u brojnim siromašnim zemljama u kojima velike korporacije koriste prirodna bogatstva, ostavljajući pustoš i siromaštvo ne libeći se produciranja sukoba, ratova i trajne nestabilnosti.

Nastanak radničke klase i radničkog pokreta predvidio je Karl Marx u svojim djelima analizirajući proizvodne snage i proizvodne odnose. On je pisao o tome kako će nastati antagonizam između sve bogatijih vlasnika kapitala i sve siromašnijih radnika što će rezultirati nastankom snažnog radničkog pokreta i borbe za jednakost i pravdu. Marks nije predvidio da će se, s daljim razvojem kapitalizma, razviti i jaka srednja klasa koja nije dijelila iste ideje s radničkom klasom, što je utjecalo na slabljenje radničkog pokreta. Nastankom velikih multinacionalnih i multiteritorijalnih korporacija, radnički pokret konačno gubi značaj i utjecaj kakav je imao u prošlosti (Eder, 1993). Pored toga, treba napomenuti da se radnički pokret u kapitalističkim zemljama profilirao i subjektivirao kroz snažno sindikalno predstavljanje i zagovaranje, dok je u socijalističkim i komunističkim zemljama radnički pokret bio sastavni dio ukupnog društvenog sistema koji je počivao na ideji jednakosti i pravičnosti besklasnog društva.

Ekološki pokret: neće biti poslova na mrtvom planetu⁵

Uobičajeno je da se u javnom diskursu sve aktivnosti vezane za zaštitu okoliša nazivaju ekološkim pokretom. Ponekad se to odnosi na organizacije, ponekad na aktivnosti a ponekad i na neka druga obilježja ovog složenog društvenog fenomena. Postoje brojne odrednice i definicije ekološkog pokreta a za ovaj tekst adekvatno i korisno tumačenje ovog pokreta jest da *ekološki pokret predstavlja mreže neformalne interakcije između pojedinaca, grupa i organizacija uključenih u konflikte oko životne sredine, na osnovama deljenih ekoloških vrednosti i kolektivnog identiteta. Ekološki pokreti su sačinjeni iz neformalnih i labavih mreža koje mogu obuhvatati pojedince i grupe koje nemaju organizacionu pripadnost, ali i organizacije različitog stepena formalnosti (uključujući i i političke partije, posebno partije zelenih) koje se bave kolektivnim akcijama, motivisane zajedničkim vrednostima i zabrinutošću za životnu sredinu. Ekološki pokreti se ne mogu izjednačiti s pojedinačnim ekološkim organizacijama niti s epizodama ekoloških protesta* (Petrović, 2020:38, prema Diani, 1995; Rootes, 2004). Iz ovakvog određenja ekološkog pokreta teško bi se moglo govoriti o tome da je u Tuzli, pa i u BiH, postojao ekološki pokret u periodu koji se istražuje u ovom radu. Međutim, ne može se ni reći da nije postojao neki, makar samo rudimentirani oblik ekološkog aktivizma i razvoja ekološke svijesti, posebno u kontekstu snažnog aktivizma radničkog pokreta u istraživanom periodu.

Historijski razvoj ekološkog pokreta u Tuzli i BiH možemo proučavati u kontekstu razvoja ekološkog pokreta u Jugoslaviji, u čijem je sastavu bila i Bosna i Hercegovina⁶. Korijeni ovog društvenog pokreta mogu se pronaći u *pokušajima zaštite prirode, još u 19. stoljeću, kada je u Jugoslaviji donesen Zakon o šumama, 1891. godine i Zakon o lovu i Zakon o ribolovu 1898. godine. Ratovi koji su uslijedili nakon toga prekinuli su zakonodavne aktivnosti pa se o ovoj oblasti zapisi nalaze tek nakon okončanja Drugog svjetskog rata. Da se zaštititi čovjekove okoline pridavala pažnja u postratnoj Jugoslaviji pokazuje i podatak da je sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća postojalo čak 400 zakona i preko 1000*

⁵ <https://www.etuc.org/en/no-jobs-dead-planet>

⁶ Pošto je od svog osnivanja Jugoslavija mijenjala nazive, ovdje ćemo za sve faze postojanja jugoslovenske države koristiti zajednički termin Jugoslavija.

*pratećih uredbi kojima je ova oblast regulisana ali tako napredna zakonska rešenja nisu se dovoljno primjenjivala u praksi*⁷(Petrović, 2020:47).

Hrvoje Petrić u tekstu *About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia* (2019.) prati razvoj ekološkog pokreta, historijski i kroz tri ključne faze. Autor navodi da je među prvim zakonskim aktima usvojen Zakon o zaštiti kulturnih spomenika i prirodnih rijetkosti. Temeljem tog zakona, koji je naredne godine dopunjen, do 1949. godine na nivou Federacije, ali i republika, usvojeni su zakoni o zaštiti prirodnih rijetkosti i regulacije očuvanja prirode. Šezdesetih godina usvajaju se novi zakoni o zaštiti prirode na nivou republika, a u Bosni i Hercegovini takav se zakon donosi 1965. godine. Upravo s usvajanjem zakona osnivani su i instituti za zaštitu okoliša a Ustavom iz 1974. godine stvoreni su zakonski okviri za donošenje republičkih zakona o zaštiti šuma, voda, o zagađenju zraka, o izgradnji nacionalnih parkova itd. Prva služba za zaštitu prirode u Bosni i Hercegovini osnovana je 1953. godine a djelovala je pri Zavodu za zaštitu kulturne baštine. Pored toga, 1973. godine u Sarajevu je osnovano udruženje za zaštitu prirode Jugoslavije s ciljem povezivanja sa sličnim udruženjima u drugim republikama.

Petrić predlaže i praćenje razvoja ekološkog pokreta u Jugoslaviji kroz tri faze. *Prva faza* iz sedamdesetih godina obuhvata period pokušaja uspostavljanja ekološkog pokreta kao reakcije na globalnu ekološku krizu šezdesetih i sedamdesetih godina u svijetu. Ova faza, navodi Petrić, značajna je po studentskom aktivizmu. U Sloveniji je tako formirana prva takva organizacija 1971. godine pod nazivom Zajednica za zaštitu okoliša Slovenije dok je 1972.godine u Hrvatskoj usvojena Rezolucija o zaštiti čovjekova okoliša⁸. Na univerzitetima u Hrvatskoj organizuju se različiti kursevi o ekološkim pitanjima, školske kurikulume uvrstavaju se ove teme⁹ te se izdaju i prve značajne publikacije. U Beogradu se 1973. godine osniva Savjet za zaštitu i unapređenje okoliša Jugoslavije, te slijede brojne druge aktivnosti i inicijative. Mediji u ovoj fazi daju značajnu potporu obrađujući teme iz oblasti zaštite okoline. *Druga faza razvoja* ekološkog pokreta u Jugoslaviji odnosi se na period iz osamdesetih godina, perioda koji je bio obilježen snažnom ekonomskom i političkom krizom. U društvu se tada spontano javljaju ekološke inicijative vezane za protivljenje gradnji hidroelektrana i radu nuklearne elektrane Krško. Značajno je spomenuti, za Bosnu i Hercegovinu važnu inicijativu

⁷ Da je tako bilo i BiH i u Tuzli, potvrđuju intervjuisani sagovornici Sead Borić i Selim Bešliagić. Sead Borić navodi da je kao dugogodišnji uposlenik komunalnog preduzeća Kompred Tuzla bio upoznat sa zakonskim okvirima pitanja zaštite okoline i da je na papiru sve bilo idealno. Međutim, problemi su bili u primjeni zakona. Selim Bešliagić također navodi da su zakoni bili dobri ali da se nisu primjenjivali niti je bilo adekvatnih sankcija, zapravo da ih nije bilo nikako. Uglavnom se sve svodilo na to da inspekcija napravi zapisnik, konstatuje nedostatke ili prekršaje i tu se završavala provedba zakona.

⁸ Ova rezolucija je još uvijek na snazi.

⁹ Nešto kasnije, 1978. godine u Vojvodini se u škole uvodi i obavezni predmet ekološkog obrazovanja.

vezanu za osnivanje ekološke grupe za zaštitu rijeka u Bihaću, 1985. godine kao odgovor na planove gradnje hidroelektrane na Uni. Ekološko udruženje, pod nazivom *Unski smaragdi*, osnovao je Boško Marjanović¹⁰ u cilju ekološke edukacije mladih i podizanja nivoa ekološke svijesti kod budućih generacija. Njihov aktivizam odnosio se, između ostalog, na zaštitu rijeke Une od raznih projekata koji su mogli da je ugroze, naročito od planova gradnje hidroelektrana¹¹. Slične aktivnosti u drugim republikama urodile su sprečavanjem gradnje hidroelektrane na Muri, Dravi, Tari itd. Pored toga, nuklearni incident u Černobilu 1986. godine inicirao je značajne antinuklearne proteste¹² zbog kojih je donesen moratorij na gradnju nuklearke do 2000. godine. *Treća faza* odnosi se na konačno, oficijelno osnivanje ekoloških organizacija u Jugoslaviji. U tome je prednjačila Slovenačka inicijativa koja je dovela do osnivanja stranke Zeleni Slovenije 1989. godine koja se odmah uključila u aktualni politički život Slovenije. Na prvim demokratskim izborima 1990. godine u kolaciji Demos ova stranka je osvojila većinu u parlamentu¹³. U Hrvatskoj se prva ekološka organizacija osniva 1990. godine pod nazivom Savez zelenih Hrvatske, u Srbiji Zelena stranka Srbije, u Crnoj Gori Ekološki pokret Crne Gore a u Makedoniji Ekološki pokret 1991. godine. Na žalost, u Bosni i Hercegovini nije postojala ekološka organizacija sa sličnim programom i snagom u tom periodu.¹⁴

Slično Petriću, razmatrajući ekološki pokret u Jugoslaviji, autor Hrvoje Oštrić (1992.) razlikuje tri ključna razdoblja: (1) pokušaj osnivanja pokreta početkom 70- tih godina i kasnije opadanje; (2) kriza legitimnosti sistema i pojava ekološkog pokreta sredinom 80- tih; (3) pokušaj ujedinjavanja i pojava zelenih stranki krajem 80- tih i početkom 90- tih godina. Značajna napomena Oštrića odnosi se na konstataciju da se sa razvojem radničkog pokreta u prvoj fazi razvijao i ekološki pokret što se moglo uočiti iz usvajanja određenih zakona do

¹⁰ <https://www.federalna.ba/unski-smaragdi-decenijama-cuvaju-svijest-o-prirodnih-ljepota-rmhu0>

¹¹ <https://balkans.aljazeera.net teme/2015/12/31/trideset-godina-borbe-za-zastitu-une>

¹² Jedan od aktivnih sudionika antinuklearnog pokreta bio je i autor Oštrić koji o ovom pokretu navodi da je to dio povijesti u kojoj je sudjelovao. Na forumu on piše: Krivo mi je što su mene stavili pod "i dr.", a ja sam bio glavni za nuklearke u "Svarunu". U ovu aktivnost uključena su lica koja djeluju s pozicija građanske desnice, locirana među studentima i omladinom, s pokušajem da se aktivnost legalizira kroz neka tijela društveno-političkih organizacija i zajednica (SSRN i SSO – sekcije za zaštitu i unapređenje čovjekove okoline). Centralnu, izvršnu grupaciju u Zagrebu čine lica u grupaciji SVARUN (Škorić Ivica, Perasović Benjamin, Teršelić Vesna i dr.). Karakteristično je da u grupaciji SVARUN, stvaranje antinuklearnog raspoloženja i aktivnosti u vezi s tim, predstavlja samo dio ukupne aktivnosti, jer se grupacija intenzivno bavi i drugim područjima društvenog, privrednog i političkog života u cilju traženja načina da se po svaku cijenu kompromitira i slabi naš politički sistem. Nota bene, teški rat završio je pobjedom aktivista. <https://www.express.hr/top-news/nukl...ne-krsko-22152>. <https://www.forum.hr/showthread.php?t=1156799>

¹³ <https://www.zeleni.si/o-nas/>

¹⁴ Vidjeti više u Petrić, (2019:169-183).

interesa teoretičara i političkih aktera za ovu temu¹⁵. U petogodišnjem planu razvoja SFRJ iz 1971. godine uvrštena je i ova tema a iste godine, u Herceg Novom, održana je IV Međunarodna konferencija Nauka i društvo (kao priprema za Konferenciju OUN-a o Stockholmu 1972.godine)¹⁶. Također je značajno autorovo označavanje Jugoslovenskog saveta za zaštitu i unapređenje čovekove okoline (osnovanog 1973. Godine) kao društvenog pokreta, što je jedna od ključnih odrednica savremenog poimanja ekološkog pokreta. Član ovog savjeta, između ostalih, bio je i bosanskohercegovački Pokret gorana. Na inicijativu ovog savjeta pokrenut je Jugoslovenski časopis za unapređenje kvaliteta života¹⁷ koji je izlazio dvomjesečno, od 1979. do 1989. godine. Značajno djelo iz ovog perioda je i knjiga jugoslovenskog sociologa i filozofa Rudija Supeka pod naslovom *Ova jedina zemlja: Idemo li u katastrofu ili Treću revoluciju?*¹⁸, koja je i danas aktuelna, pa je doživjela čak tri izdanja. Međutim, navodi Oštrić, Savet brzo postaje birokratizirana institucija i prerasta u sekciju Socijalističkog saveza radnog naroda.¹⁹

Ono što je posebno značajno za Bosnu i Hercegovinu jesu prvi protesti radnika i građana protiv aerozagađenja u Kaknju, 1979.godine kada je više od 2.500 radnika i građana izašlo na proteste tražeći bolje okolinske uslove. Slično se dogodilo i u Zaječaru iste godine. Val štrajkova koji je slijedio potvrdio je Oštrićevu tezu o povezanosti radničkog i ekološkog pokreta. Autor navodi da su ovi protesti i štrajkovi inicirali pojavu i drugih društvenih

¹⁵ U tematskom članku Planiranje razvoja i čovekova sredina, objavljenog u Zborniku radova sa II zasjedanja Jugoslovenskog saveta za zaštitu i unapređenje čovekove sredine iz 1974. Godine, brojni autori analiziraju ekološke aspekta razvoja Jugoslavije. Tema je obrađena, u također tematskom, zborniku sa II zasjedanja Jugoslovenskog saveta za zaštitu i unapređenje čovekove sredine. Bilo je to posebno značajno da se u tom periodu formirao takav savjet i da je temama vezanim za ekologiju posvećivanja pažnja i kroz zakone, ali i kroz interes naučnika i političara.

¹⁶ <https://www.glavne.com/istorija-ekoloskog-pokreta-u-srbiji-i-jugoslaviji-gradanski-protesti-10-deo/>

¹⁷

<https://katalog.kgz.hr/pagesResults/bibliografskiZapis.aspx?¤tPage=1&searchById=1&sort=0&age=0&fid0=4&fv0=Jugoslovenski+savez+za+za%25%a1titu+i+unapre%25%91ivanje+%25%8dovekove+sredine&spid0=1&spv0=&mdid0=0&vzid0=0&selectedId=203025044>

¹⁸ Autor se u ovoj knjizi bavi nizom ekoloških tema od koje su i danas aktuelne i važne a ono što je posebno važno u ovoj knjizi jest stav autora da ekologija ne može biti odvojena od sociologije, antropologije, filozofije i historije odnosno da je problem čovjekove okoline povezan sa „bitnim pitanjima ljudske egzistencije uopće: porastom pučanstva i prenapučenošću, iscrpljivanjem prirodnih resursa, industrijskom civilizacijom, kapitalističkom eksploatacijom prirode i čovjeka, odnosno razvijenih i nerazvijenih zemalja.“U predgovoru Supek navodi da je knjiga je napisana „povodom prve konferencije Ujedinjenih naroda posvećene pitanjima ljudskog okoliša i održane u Stodkholmu od 6. do 16. juna 1972. Konferencija je sazvana nakon što je u maju 1971 . u Mentonu međunarodna konferencija stručnjaka za ljudsku okolinu — ekologa, biologa,urbanista — uputila apel na OUN ikoji je potpisalo 2200 učenjaka iz čitava svijeta. U tom se apelu upozoravalo na veoma ozbiljnu situaciju u koju ulazi čovječanstvo u vezi s demografskom ekspanzijom, rušenjem ravnoteže između čovjeka i biosfere te zagađivanjem okoliša (Supek, 1974:5). Ni pedeset godina nakon ovog apela, čini se da ključni svjetski akteri nisu poduzeli mjere koje bi zaštitile okoliš, dapače situacija je godinama postajala sve ozbiljnija i alarmantnija.

¹⁹ Vidjeti više u Oštrić (1992.)

pokreta²⁰. On te pokrete dijeli na: (a) *antinuklearni pokret*; (2) *spontane lokalne proteste građana*; i (c) *spontane omladinske grupe*. Svaki od ovih pokreta autor analizira u historijskom i društvenopolitičkom kontekstu pojedinačnih republika bivše Jugoslavije. Iz ovog perioda, za Bosnu i Hercegovinu, značajno je spomenuti još proteste (pa i blokiranje prilaza i prijetnje oružjem) lokalnog stanovništva zbog odlaganja komunalnog i tehnološkog otpada u naseljima oko Zenice, Mostara, Sarajeva itd. Blokada prilaza deponiji u Mostaru godine 1989. dovodi do intervencije specijalnih jedinica milicije, pri čemu je bilo desetak ozlijeđenih.²¹

Konačno, treća faza se, prema autoru, odnosi na devedesete godine i osnivanje prvih ekoloških organizacija. Za Bosnu i Hercegovinu, autor navodi da do 1992. godine nije postojala republička ekološka organizacija niti je postojala efikasna koordinacija među pojedinačnim inicijativama i aktivnostima premda je bilo nekih pokušaja.

Radnički pokret: *ekologija bez klasne borbe je samo baštovanstvo*²²

Radnički pokret i ekologija, kako je već navedeno, u literaturi su korišteni i proučavani, najčešće, kao zasebni entiteti (domeni). Međutim, ova dva pokreta povezana su, ne samo na razini zajedničkog cilja, dobrobiti ljudi i njihova okruženja, već i na razini sve snažnijeg konvergiranja ovih pokreta u trasiranju održive budućnosti i radnika i okoliša. To podrazumijeva urgentno rješavanje sve izraženije socio-ekonomske nejednakosti kao i urgentno rješavanje sve izraženije degradacije ukupne ekosfere. I dok se okolišu u posljednje vrijeme posvećuje značajnija pažnja, radnički pokret je, na izvjestan način, (za)ostao na marginama interesa javnosti. To može biti razumljivo samo ako se ovaj pokret promatra u širem ekonomskom, političkom i kulturološkom kontekstu. Radnički pokret se vezuje za industrijsku revoluciju, za prelazak s manualnog na industrijski proces proizvodnje i konstituisanje nove klase radnika, industrijskih radnika koji su u periodu prvobitne

²⁰ Referirajući se na Pavlovića (1987.) Oštrić (1992) navodi da su štrajkovi rudara i antinuklearni pokret istodobno istakli problem energetske politike Jugoslavije.

²¹ U časopisu Sloboda, 1989. godine objavljen je tekst pod naslovom *Uborak kao bomba* u kome je, između ostalog, napisano je da je mostarska deponija najslabije opremljena u čitavoj tadašnjoj Jugoslaviji te da je dolazilo do požara i svakodnevnih opasnosti od raznih eksplozija prouzročenih zarobljenim plinovima. <https://antikorupcija.info/sto-se-o-uborku-pisalo-1989-godine/>

²² Francisco Alves Mendes Filho, poznatiji kao Chico Mendes, bio je skupljač kaučuka, sindikalni vođa i ekološki aktivist iz Brazila. Mendes je svoj život posvetio borbi za prava skupljača kaučuka i autohtonih zajednica u amazonskoj prašumi. (Mendes et al, 2021)

akumulacije kapitala radili u gotovo haotičnim uslovima neregulisanog tržišta, neregulisanih uslova rada i bez definisanih prava. Njihova borba protiv eksploatacije podrazumijevala je isprva borbu za veće plaće, a kasnije i za bolje uslove rada i protiv štetnih efekata industrijalizacije na okoliš. Oba pokreta, u suštini teže sistemskim promjenama vezanim za dominaciju profita nad ljudima i okolišom, što se u literaturi označava kao, već spomenuti, koncept *pravedne tranzicije*²³.

Nastanak i razvoj radničke klase u Jugoslaviji, u čijem sastavu je bila i BiH, odvijao se u kontekstu razvoja samoupravnog socijalizma, tačnije koncepta radničkog samoupravljanja na temeljima društvenog posjedovanja proizvodnih resursa kojima su upravljali radnici preko svojih savjeta i drugih organa. Radnička klasa²⁴ u Jugoslaviji strukturirala se kroz složenu arhitektura tijela samoupravljanja ugrađenih u ekonomske i državne institucije s ciljem regulisanja i koordinacije socijalističkog društva kroz sudjelovanje naroda. Specifičnost juglavenskog radničkog pokreta očitovala se u praksama *koje su se odvijale u „dinamičnom sistemu s malo fiksnih značenja“ pošto je poimanje puta u socijalizam ovisio o percepciji birokratskog centralizma i ekonomskog partikularizma pa se radničko samoupravljanje promatrali ili kao slobodu radnika da samostalno donose odluke pa i da maksimiziraju prihode ili se radničko samoupravljanje promatralo kroz prizmu klasnog karaktera ovog fenomena odnosno postojanje suprotstavljenih interesa unutra preduzeća, tj proizvodnih radnika i menadžerskog sloja, tačnije partijskog vodstva, radnika i menadžmenta.* (Musić, 2021:51). U ovakvom obliku upravljanja sindikat nije imao ulogu posredovanja između radnika i vlasnika proizvodnih resursa pošto su to bili sami radnici, već se sindikalno organizovanje i djelovanje razvijalo u drugim pravcima (bilo je više usmjereno ka standardu, u smislu rješavanja stambenih problema, nabavke hrane i ogrjeva, zdravstvene potpore i slično). Simplificirano i idealizovano predstavljanje radničkog samoupravljanja nije oslikavalo stvarno stanje i probleme s kojima su se suočavali radnici, ali i društvo u cjelini tokom cijelog perioda postojanja samoupravnog socijalizma. Problemi su posebno eskalirali u periodu privredne reforme koja je, između ostalog, omogućila okvir za procese privatizacije neposredno pred agresiju na BiH 1992. godine. Jugoslovenski oblik radničkog samoupravljanja bio je fokusu interesa teoretičara, pa i vlada nekih zemalja ali je vremenom taj interes opao, što se može tumačiti, između ostalog, i usponom neoliberalnog kapitalizma, populizma, nacionalsitičkih narativa i diksurzivnih praksi.

²³ Sedam principa za realizaciju pravedne tranzicije na niskokarbonsku ekonomiju, SEI-ev Izveštaj o politici juni 2020. Aaron Atteridge Claudia Strambo. Štokholmski institut za okoliš/životnu sredinu, Švedska. <https://esap.ba/bs/>

²⁴ S početka osamdesetih radnička klasa brojala je oko 2,6 miliona industrijskih radnika.

Ono što su teoretičari navodili kao najveći nedostatak samoupravnog socijalizma jest funkcionisanje ovog modela samo u privrednim subjektima, odnosno funkcionisanje radničke samouprave samo nad materijalnom reprodukcijom a ne u cijelom društvenom sistemu što je ostavljalo i otvaralo prostora za pojavu i rast antagonizma na relaciji radnici vs državni (partijski) centri moći. *Osvještavanje tog antagonizma bio je prvi, nužan uslov za njegovo dokidanje, ali on u jugoslavenskoj teoriji nije ispunjen* (Musić, 2021.). Pored toga, slabost ovog oblika radničkog upravljanja ogledala se i u ozračju političkih i ekonomskih kriza iz tog perioda, razlaza s tadašnjim Sovjetskim Savezom i suočavanja zemlje sa siromaštvom u ratom opustošenoj zemlji naseljenoj mahom ruralnim stanovništvom. Bez obzira na krah ovog oblika upravljanja i bez obzira na kraj socijalizam samog, postoji mišljenje da je *istinski demokratski potencijal jugoslavenskog socijalizma ležao upravo u ideji radničkog samoupravljanja, a ne u partikularističkim interesima pojedinih republičkih elita. To je bio autentičan fenomen koji je, usprkos svim svojim ambivalencijama, predstavljao istinsku historijsku inovaciju.* (Zovak, 2017:128).

Kada je riječ o Tuzli, jedan od ključnih preduslova razvoja snažnog radničkog pokreta bilo je značajno industrijsko naslijeđe ovog grada. Smatra se da se rudimentirani korijeni nastanka radničkog pokreta mogu pronaći daleko u prošlosti, od doba Kelta, Ilira preko dolaska Rimljana, pa sve do dolaska Osmanskog i Austrougarskog carstva na prostore Tuzle. Značajno je bilo da su se u doba Osmanske uprave (kada su počela i prva organizovana i kontinuirana iskopavanja soli ²⁵) počeli osnivati prvi strukovni cehovi, a nakon dolaska Austrougarske i nakon dinamičnog razvoja industrije i rudarstva, osnivaju se i prvi strukovni esnafi. Tako se može smatrati da je još od tih vremena postojala određena tradicija radničkog organizovanja, što je bilo važno za kontinuitet djelovanja ovog pokreta u narednom periodu. Dolazak različitih osvajača, pored brojnih nedostataka, imao je i svoje prednosti koje su se odnosile na dolazak stručnjaka, zanatlija, inženjera, ljekara itd a s njima i dolazak različitih kultura i nacija na ove prostore, što se odrazilo na postojanosti multinacionalnog i multikulturalnog karaktera radničkog pokreta u Tuzli u cjelini²⁶.

²⁵ Vidjeti više u Cast'an Broto (2012).

²⁶ Iz ntervjua sa Edhemom Edom Aššćerićem, penzionisanim poduzetnikom koji je sudjelovao u aktivnostima sindikata te u logističkim aktivnostima.

Za razvoj modernog radničkog pokreta u Tuzli posebno je bio značajan period šezdesetih godina dvadesetog stoljeća kada se formiraju značajna preduzeća i privredni sistemi u koje dolaze brojni radnici iz drugih gradova i iz ruralnih sredina. Tako se stvara kritična masa radnika kojima se, kroz koncept radničkog samoupravljanja, pružila prilika da postanu snažan društveni akter. Ovaj se proces odvijao i u drugim industrijskim područjima u Jugoslaviji a Musić (2021) navodi da su *ključni elementi koji su doveli do formiranja proletarijata sa sviješću o klasi iz raštrkane osiromašene podklase u Evropi u 19. stoljeću bili predvidive radne prakse i ustaljeni vremenski obrasci. Bila su potrebna desetljeća zatvorene društvene mobilnosti tokom koje su nove generacije prihvatale svoju pripadnost zajedničkoj skupini fizičkih radnika kao trajno stanje, da bi se stabilne radničke formacije počele oblikovati. U Jugoslaviji je nakon Drugog svjetskog rata zabilježena značajna mobilizacija seoskog stanovništva u industrijska postrojenja pa se polako stvarala kvalifikovana, integrirana radnička klasa koja se identificirala s preduzećem i s širim pojmom jugoslavenske socijalističke radničke klase.* (Musić, 2021:247)

Ono što je također bilo značajno za nastanak i razvoj radničkog pokreta U Tuzli jest formiranje radničkih sindikata. Prve sindikalne organizacije u Tuzli nastaju još s početka dvadesetog stoljeća. Tako je 1907. godine u rudniku Kreka osnovana prva sindikalna organizacija, a 1917. godine osnovan je prvi međustrukovni sindikat. Aktivnosti sindikata bile su usmjerene ka rješavanju problema radnika, počev od skraćivanja radnog vremena, boljih uslova na radu, itd. Ovdje svakako treba spomenuti i Husinsku bunu iz 1920. godine koja je bila inicirana kršenjem sporazuma o nadnici, ali i odlukom tadašnjih vlasti da protjeraju rudare Slovence. Radnici su na nasilje vlasti odgovorili oružanom pobunom. *Husinska buna je revolucionarni događaj par excellence, koji je ugušen u krvi, Danas su riječi Jure Keroševića, koji je amblem Husinske bune i radničke borbe za oslobođenje i pravdu, pronašle svog adresata u nama stotinu godina nakon Husinske bune – gdje je god kapitalizam tu je zaostalost i divljaštvo. Teorijski i organizacijski zalog Husinske bune za borbu protiv zaostalosti i divljaštva kapitalizma nalazimo u materijalizaciji društvene emocije solidarnosti kroz afirmaciju pobune kao načina oslobođenja od fašističkog nasilja, kroz artikulaciju i izgradnju revolucionarnog subjekta, kao i kroz promišljanje i ostvarivanje proleterске pravde.*(Arsenijević, 2021:14)

Prvi i Drugi svjetski otežali su aktivnosti i sindikata i radnika, a nakon Drugog svjetskog rata i uspostave socijalističke samoupravne zemlje, sindikat je dobio važno mjesto u razvoju ideje radničkog samoupravljanja i radničkog pokreta. Međutim, kako je već navedeno, koncept radničkog samoupravljanja funkcionisao je samo u privrednim subjektima (preduzećima) a ne u cijelom sistemu. Rukovodstva privrednih subjekata ali i sindikata postavljala su različita partijska tijela a ne radnici. Tako se u startu javio antagonizam između radnika i sindikata. Posebno će to biti uočljivo tokom devedesetih godina obilježenih ekonomskom i političkom krizom. O ovom periodu Edo Aščerić navodi *Može se reći da su se radnici u tom periodu odvojili od svojih sindikata. Postojalo je nepovjerenje u sindikalne predstavnike i mišljenje da oni ne rade u interesu radnika već u interesu menadžmenta i partijskih vođa. Radnici su se samoorganizovali i imali su svoje neformalne predstavnike koji su pregovarali sa menadžmentom ili vlastima ali sindikati nisu bili uključeni. Ti predstavnici su trpjeli određene sankcije. Bilo je zaista dosta štrajkova, o nekima se izvještavalo o nekima nije. Radnici su tražili veće plate, bolje uslove rada, često i smjene rukovodstva i slično. I u takvoj atmosferi, sa oslabljenom privredom i uzavrelom atmosferom među građanima, Tuzla dočekuje raspad Jugoslavije i agresiju na BiH. I upravo u tim trenucima zapravo se pokazuje snaga radničkog pokreta. Radnici se samoorganizuju, sada za odbranu svog grada i svoje zemlje.*

Krah radničkog samoupravljanja i kriza osamdesetih: refleksija na Tuzlu

Da bi se mogli razumjeti procesi i tokovi koji su doveli do kraha socijalističkog samoupravnog društva, raspada bivše Jugoslavije praćenog ratovima i zastrašujućim nasiljem, ulogu radnika u ovim burnim vremenima te refleksiju svih tih događaja na zbivanja u Tuzli u periodu 1988. do 1992. godine, potrebno je pojasniti širi kontekst krize iz devedesetih. Može se reći da je antagonizam između radnika i predstavnika partijskih/državnih centara moći postojao i prije devedesetih, ali da se produbio u ovom periodu. Ulazak u tržišni način privređivanja dočekao je nespremljene i radnike i vlasti. U ovom periodu počela se provoditi čuvena tranzicija, što je značilo prelazak iz planskog u tržišno okruženje, prelazak vlasništva nad sredstvima za proizvodnju iz društvenog u privatno vlasništvo i niza drugih, tranzicijskih proces. Proces je iniciran amandmanima na Ustav SFRJ iz 1988. godine i usvajanjem Zakona

o društvenom kapitalu iz 1989. godine te nizom drugih, zakonskih i podzakonskih akata koji su regulisali procese privatizacije²⁷ i tranzicije privrede. Kako se proces privatizacije odvijao stihijski i bez jasne strategije nastao je, za radnike zbunjujući vakuum u kome su osjećali nesigurnost i zabrinutost. Došlo je do otpuštanja radnika koji nakon toga nisu bili adekvatno zbrinuti. Radnicima koji su ostajali u novoformiranim privatnim preduzećima, u pravilu su isplaćivani minimalci pri čemu su i ostala prava radnika bila narušena ili potpuno uskraćena.²⁸ Pored toga, već spomenuta ekonomska kriza nije pogodovala brzom i efikasnoj tranziciji a ubrzana inflacija i niz neuspješnih pokušaja njezina suzbijanja²⁹ utjecali su na kreiranje iznimno nepovoljnog ambijenta za dolazak najgore političke krize od okončanja II svjetskog rata i izbijanja oružanih sukoba.

Kriza se snažno odrazila i na stanje u Tuzli, ne posebno na radnički klasu koja je bila u svojevrsnom limbu, razapeta između naslijeđa radničkog samoupravljanja, planske privrede i samoupravnog socijalizma nasuprot tržišne privrede. Pri tome je raslo nepovjerenje između radnika i menadžmenta dok se sindikat pozicionirao kao krhka i slaba spona između suprostavljenih strana. U Tuzli su ključni privredni subjekti mahom poslovali s teškoćama u gotovo među kojima su najznačajniji bili RO Kreka u sastavu SOUR Titovi rudnici uglja, SOUR Sodaso, SOUR Igmin, RO Termoelektrana, TTU; Livnica čelika, PTK, Aida itd. *Industrija Tuzle ući će u 1988. godinu uz politiku kontrole cijena od strane Saveznog izvršnog vijeća praćenu inflacijom, zaduženošću, smanjenom akumulacijom i nelikvidnošću*³⁰, što će sve značajno opteretiti poslovanje i početi dovoditi do financijskih gubitaka praćenih društvenim potresima poput štrajkova, korupcije i previranja unutar Saveza komunista. (Šakanović, 2017:16). Posebno je bilo teško stanje u rudnicima koji su gomilali zalihe³¹. Pored toga, Elektroprivreda, kao glavni kupac uglja iz tuzlanskih rudnika, neredovno je plaćala svoja dugovanja tako da su se dugovi gomilali, nelikvidnost se povećavala a položaj radnika postajao sve teži. Ništa manje ozbiljna situacija zabilježena je u KHK (Koksno hemijski kombinat Boris Kidrič) koji je također postao gubitaš zbog rasta cijena uvoznih

²⁷ Privatizacija u Bosni i Hercegovini je počela još 1990. godine usvajanjem Zakona o društvenom (Službeni list SFRJ, 84/89, 46/90)

²⁸ Vidjeti više u Lakić i ostali (2002).

²⁹ Savezno Izvršno vijeće je zabranilo slobodno povećavanje ličnog dohotka te propisalo kako i koliko se mogu povećavati lični dohotci radnika, a što je često bilo ispod razine inflacije, tako da je standard života radnika još više počeo opadati. Uz zabranu povećavanja plaća, SIV je ograničio i potrošnju privrednih subjekata na druge stavke poput naknada radnicima na bolovanjima. (Šarkanović, 2017)

³⁰ Stopa inflacije bila je veća od 170% u 1987. godini (Šarkanović, 2017. prema „Histerične cijene“, Front slobode, br. 2787, 11.3.1988.)

³¹ Glavni parametar uspješnosti privrednih subjekata samoupravnom socijalizmu prije reformskih mjera bila je produktivnost pa su privredni subjekti često proizvodili robu koju nisu mogli prodati već je završavala na zalihama. Ne treba ni napominjati šta je to značilo za likvidnost preduzeća.

sirovina i rastuće inflacije. Kao neefikasnu i nepopularnu mjeru, i ovaj privredni subjekt smanjuje plate radnicima. Radnici su svoje nezadovoljstvo izražavali na različite načine, od sitnih krađa preko lažnih bolovanja i takozvanog sivog štrajka (opstrukcije u proizvodnom procesu), pa sve do obustava rada.

Obustave rada počele su prerastati u ulične demonstracije već sredinom 1988. godine kada radnici rudnika Bukinje izlaze pred opštinu sa svojim zahtjevima. Potom i rudari iz rudnika Đurđevik odlaze pred Skupštinu u Beograd da na federalnom nivou pokušaju zaštititi svoja prava i poboljšati položaj. Uslijedili su obustave rada i protesti i u brojnim drugi preduzećima. O ovom periodu Sead Borić naglašava *da nisu svi radnici bili u istom položaju u tom periodu. Prvo neke su republike bile razvijenije, kao na primjer Slovenija, i radnici su bili generalno u boljem položaju. Onda, nije bilo isto radniku u rudniku Kreka koji su bili u velikoj krizi s velikim zalihama ugljena koji nisu imali kome plasirati i radniku Soda so koja je tada odlično radila, ili radniku u Kompredu kome su dugovala brojna preduzeća. Tada se pojačala i nezaposlenost. Mislím da smo prednjačili u Evropi po broju nezaposlenih. A i onima koji su radili plate su bile zamrznute a stalno su postojali pritisci da se plate povećaju jer su životni troškovi rasli. Menadžmenti preduzeća to nisu prihvatili pa su se počeli sve češće javljati takozvane obustave rada jer zakon tada još nije prepoznavao štrajk kao legalan oblik radničkog djelovanja.* Radnici zaposleni u tuzlanskim preduzećima bili su svjesni težine situacije ali nesprenni da se organizuju u snažan pokret.

Kako štrajk nije bio prepoznat u jugoslovenskom zakonodavstvu do spomenute ekonomske reforme, u javnosti se nastojao stvoriti diskurs štrajka kao načina podrivanja sistema u čemu su pomagali i mediji, koji su u tom periodu uglavnom bili pod kontrolom partije. To se može vidjeti na primjeru *Fronta slobode od 15.9.1989. koji je rudare u jami počeo nazivati lažnim revolucionarima optužujući ih da „miniraju samoupravljanje“ i „guraju ruke u tuđi džep“.* Štrajk u jami nazvan je „ultimatumom“ i „ucjenom“ (Šarkanović, 2017:80). Obustave rada, kako se se u tom periodu u javnom diskursu označavali radnički protesti, bile su sporadične a ponekad su izgledale i apsurdno pošto, su se radnici sa svojim zahtjevima obraćali sami sebi, odnosno svojim predstavnicima u radničkim savjetima i drugim samoupravnim tijelima. Sporadični protesti bili su popraćeni i drugim oblicima radničkog neposluha te pojavom korupcije. Radnici su često opstruirali proizvodnju, odlazili su na lažna bolovanja a pojavila su se i krađe. Salko Husić navodi su radnici, na primjer, *znali da se u preduzeću krade. Ukrade radnik malo kože, cipele, papuče. Bilo je toga. Ali, to nije bilo ništa spram onog što su direktori i šefovi radili. Kamione robe il materijala. Puno je radnika bilo i po bolovanju. Znalo je ne doći na posao po pola linije pa je bilo teško*

organizovati proizvodnju. Odu na bolovanje pa rade privatno. Pa znalo se desiti da štete obuču, namjerno, da zabušavaju. Sve se znalo ali kome si se mogao obratiti? Sindikati su bili uvezani s njima, oni su ih i postavljali i štitali su jedni druge. A obustave rada su organizovali radnici mimo sindikata.

U ovim burnim vremenima, pored navedenih problema pojavili su se i problemi ekološke prirode. Kako navodi Arsenijević (2024) početkom 1990-ih, tokom tranzicijski procesa, privatizacije posebno na udaru kapitala prvo se našla radnička klasa koju su etno-nacionalističke elite i desničarske grupe izručile grabežljivim korporacijama zatim tvornice iz kojih se izvlačio kapitala a radnici ostajali bez posla. Pri tome se opasni otpad deponovao na nepoznatim lokacijama³². Za već spomenuti hlor i hloralkalni kompleks, zanimljiva su dva događaja koja su pokazala koliko su određene hemikalije opasne i koliko je zapravo javnost bila svjesna toga. Hloralkalni kompleks, koji je poslovao u sastavu SOUR Sodaso, pušten je u rad 1977. godine. Hemikalije koje su se koristile u ovim postrojenjima bila su iznimno štetne i opasne što je pokazao incident iz 1980. godine. Dovoženje hlora željezničkim cisternama i njegovo pretakanje u rezervoare „Poliuretanske hemije“ dovelo je 29. jula 1980. godine do industrijske nesreće koja će traumatizirati cijelu Tuzlu. Naime, tokom pretakanja hlora iz cisterni u spremnike došlo do pucanja crijeva i istjecanja ovog plina. Iznad pogona se pojavio zeleni oblak hlora koji su vidjeli i mještani okolnih naselja i radnici susjednih fabrika. Povrijeđena su četiri radnika. Prema pisanju očevidaca, oglasile su se fabričke sirene i zvučnici u fabrici pozvali su radnike na evakuaciju. (Arsenijević, Šarkanović, 2021:10). O tom incidentu svjedoči i Selim Bešlagić, koji navodi : *tada sam radio u Cementari u Lukavcu i trebao sam se vratiti u Tuzlu ranije. Kako sam se primicao Tuzli bio sam zapanjen da nigdje nikoga nema. Tuzla je bila pusta. Onda čujem da se desila ta epizoda s hlorom. Građani su se evakuisali prema Majeveci i baš taj dan vjetar je puhao u pravcu Majevice. Srećom nije bilo posljedica za građane jer se kvar brzo sanirao. Znači, znali su građani da je to opasno, a i lokalne vlasti su to znale jer su naredile evakuaciju. Incident je zataškan, medijski nije bio značajnije popraćen.*

Još jedna epizoda vezana za hlor i hloralkalnu industriju dogodio se tokom rata. Naime, u jednom periodu očajničkih napora odbrane Tuzle i tuzlanskog regiona u javnosti se počelo spekulirati da će se iz Tuzle na linije odbrane izvući cisterne sa hlorom. Akter tog događaja bio je Selim Bešlagić koji navodi: *Nismo izvukli te cisterne jer u pitanju su bili i naši građani. Ali, htjeli smo pozvati međunarodnu javnost, prije svega političku, da obrate*

³² Vidjeti više u <https://ziviljudi.ba/2024/05/12/proleterska-pluca-borba-protiv-ekoloskog-nasilja-u-bosni-i-hercegovini/>

pažnju šta se ovdje dešava. Bili smo opkoljeni sa svih strana, pod embargom na uvoz oružja, u blokadi, pred snažnim i dobro naoružanim neprijateljima morali smo nekako skrenuti pažnju. Najkritičnije je bilo u Gradačcu. Tada je Željko Knez³³ bio u Zagrebu i javio sam da s time upozna Tuđmana ako se upotrijebi hlor da će do Beča doći oblak.. Tuđman je pitao jel' to on stvarno hoće uraditi a Željko je odgovorio, pa bogami, hoće. I onda je to dalje odjeknulo u međunarodnoj javnosti.³⁴

Iz dostupne literature³⁵ nije se moglo jasno razaznati da li je u radničkim zahtjevima u postojalo onih koji su se odnosili na ekološka pitanja, ali se ne može ni reći ni da je ova oblast bila potpuno zanemarena. Kako je već navedeno, zakonodavni okviri bili usklađeni sa evropskim standardima³⁶ ali se u praksi nisu primjenjivali. To je bilo posebno pogubno za Tuzlu, kao izrazito industrijski centar. *Gotovo 70 odsto jugoslovenske proizvodnje željeza, aluminijuma, olova i cinka i 5o odsto proizvodnje električne energije, od čega veliki procenat u termoelektranama, ostvarivan je u Bosni i Hercegovini Većina postrojenja hemijske industrije na bazi azota i hlora takođe je lociran u centralnoj jugoslovenskoj republici, a osnovna karakteristika tih tehnologija je njena zastarjelost koja izaziva velika zagađenja i devastaciju životne okoline. Ekološka razmišljanja su bila marginalizovana a naponi su ulagani u ubrzanu industrijalizaciju (Pejićić, 2014:4). Selim Bešlagić navodi da su zakonodavni okviri bili dobri i da su odgovarali evropskim i svjetskim standardima u tom periodu. Zakoni na državnom i na republičkom nivou regulisali su standarde zaštite zdravlja ljudi i životinja, mjere sprječavanja onečišćenja zraka, vode itd. Međutim, ono što je bio problem jest kontrola primjene tih zakona. Inspekcije nisu kontrolisale fabrike u kojima su, evidentno, postojali problemi. Ni radnici u tom periodu nisu bili toliko svjesni značaja zaštite okoliša. Više su bili okupirani lošim standardom, malim platama i slično. Industrijalizacija se nakon rata brzo odvijala pa i radnici nisu ni prepoznavali u prvi mah takvu vrstu problema. Tako je izostajao organizovani, svjesni aktivizam koji bi mogao imati snagu društvenih promjena. Sead Borić navodi da je, ipak, *postojao neki oblik aktivizma, na primjer pošumljavanje šuma gdje je važnu ulogu imao i pokret Gorani koga se stariji ljudi sjećaju.**

³³ Tadašnji komandant 2. Korpusa Armije BiH.

³⁴ Intervju sa Selimom Bešlagić (23.8.2024., Tuzla)

³⁵ Kao i iz ličnog iskustva i sjećanja autorice teksta koja je dio radnog staža u devedesetim godinama provela u privredi i svjedočila tenzijama, pobunama i obustavama rada, ne samo u Tuzli već i u drugim gradovima u regionu.

³⁶ Jugoslavija je bila potpisnica međunarodnih konvencije vezanih za zaštitu okoliša još od šezdesetih godina a sredinom osamdesetih godina postojalo je čak 400 zakona i preko 1.000 pratećih uredbi kojima je bila regulisana oblast ekologije.

<http://www.masina.rs/ekoloskapitanjausocijalistickojugoslaviji/#:~:text=U%20SFRJ%20su%20ekološka%20pitanja%20i%20te%20kako%20bila%20značajna.>

Pa smo imali i neke proteste i štrajkove zbog zagađenja zraka, kao onaj u Kaknju osamdesetih godina. Javnost je također postala svjesna opasnosti koje nose nove tehnologije za okoliš nakon incidenta u Černobilu 86. godine pa je došlo do protesta i zabrane daljnje gradnje nuklearnih elektrana u Jugoslaviji. Sve to je može se smatrati kao neka osnova za razvoj ekološkog pokreta.

Zagađivači poput Termoelektrane, Livnice čelika, Sodaso, HAK-a, Aide ali i drugi zagađivači stvarali su velike probleme građanima, počev od zagađenja zraka, zagađenja zemljišta i vode, slijeganja tla i slično. Pokušaji rješavanja problema ostajali su uglavnom na inicijativama i odlukama, unatoč činjenici da je, na primjer, broj oboljelih od disajnih problema iznosio je krajem 1988. godine 692,07 oboljelih na 1000 stanovnika što je značilo da je skoro 2/3 stanovnika Tuzle imalo disajne probleme. Stopa oboljelosti se povećavala gledajući u odnosu na 1984. godinu kada je iznosila 632,64 oboljela na 1000 stanovnika. (Šakanović, 2017:85). Salko Husić navodi da su, na primjer, radnici Aide bili svjesni da je nezdravo i ljepilo, boje, hemikalije na koži i druge hemikalije koje smo koristili. Imali smo doduše mlijeka i jogurta da pijemo u društvenoj ishrani. Ali tada većina nas nije znala kome bi se zato trebalo obratiti a ni kakve su dugoročne posljedice rada u takvim uslovima. Koliko se sjećam neki radnici su to spominjali na štrajkovima a je tada važnije bili da se dignu plaće. Selim Bešlagić, govoreći o mogućim uzrocima svojevrsnog kašnjenja za svijetom što se tiče ekoloških organizacija navodi da su, između ostalog, reforme strahovito pogodile radnike naročito zalemrzavanje plata. Ovdje mislim na radnike koj isu isključivo živjeli od svojih plata. Seosko stanovništvo, zaposleno u fabrikama, moglo je sebi proizvesti hranu ali radnici iz urbanih sredina to nisu mogli. Mislim da je istinska revolucionarna snaga bila radnička klasa koja je živjela u gradovima. To su bili radnici koji nisu imali dodatne prihode ili zemlju da obrađuju. Ta je radnička klasa mogla izrasti u pokret koji je mogao mijenjati društveni poredak, Samo iz takve, snažne radničke klase mogao se razviti i snažan ekološki pokret jer problemi su im bili zajednički. Na žalost, privatizacija a nakon toga rat, su razbucali radničku klasu, atomizirali je iz velikih sistema u mala preduzeća gdje se nisu mogli organizovati niti aktivno djelovati. Mislim da je ideja jake radničke klase izbljedila potpuno u ovakvom kapitalističkom poretku, a posebno u BiH gdje je sve postalo nacionalno podijeljeno, pa i radnička klasa.

S time se slaže i Edo Aščerić koji navodi da se situacija osložila jer su u tom periodu počeli i procesi privatizacije te da u interesu krupnog kapitala nije bila jaka i organizovana radnička klasa koja bi potaknula ekološki aktivizam. Kad je krenula privatizacija, kobajagi su radnicima dali certifikate i dionice koje su u bescjenje uzimali domaći i strani tajkuni. Oni su,

umjesto da ozdrave fabrike i vrate radnike na posao, rasprodali radničku imovinu za velike pare. Kupe fabriku, dignu hipotekarni kredit kod banke pa ga ne vraćaju nego pare u džep. Onda banka uzme zemljište i objekte, proda za onoliko koliko neće biti oštećena i da ostvari dobit. Interes i međunarodne zajednice bio je ulazak stranih banaka pa su prvo ukinuli Službu društvenog knjigovodstva. U ovako složenoj situaciji počinje rat.

Multinacionalna radnička klasa u dobrani svoga grada

*Neka je rat! Ja nemam drugu državu osim Bosne i Hercegovine
(Selim Bešliagić)³⁷*

Tuzla je, kako je već navedeno, oduvijek bila multietnička sredina. To je posebno bilo važno za period pred izbivanje rata i agresije na BiH. *Prema popisu stanovništva 1991. g. na Tuzlanskom okrugu, u čijem je sastavu bilo 19 općina, bilo je 949.621 stanovnik. Nacionalni sastav stanovništva bio je sljedeći: Muslimana 55,33, Srba 28,28%. Hrvata. 8,78% te Jugoslovena i ostalih 7,61%. U samoj Tuzli bila je slična struktura (Bajrić, 2018:56).* Na prvim višestranačkim izborima 1990. Godine u Tuzli je pobijedila koalicija komunističkih i drugih nenacionalističkih stranaka i Tuzla je bila jedna od dvije opštine u kojoj na vlast nisu došle nacionalističke stranke. *Nakon sprovedenih izbora, u višestranačku Skupštinu opštine Tuzla izabrano je 100 odbornika. Rezultati glasanja bili su sljedeći: Muslimanska bošnjačka organizacija 5 mandata, Savez reformskih snaga Jugoslavije 35 mandata, Srpska demokratska stranka 9 mandata, Stranka demokratske akcije i 16 mandata, Hrvatska demokratska zajednica 5 mandata, Demokratska stranka (Tuzla) 2 mandata te Zajednička lista SK-SDP-DSS-DS 28 mandata. Na prvoj konstituirajućoj sjednici Skupštine opštine, koja je održana 17. decembra 1990. g. za predsjednika općine izabran je mr. Selim Bešliagić. Većinu od 63 odbornička mjesta u Skupštini općine imali su Savez reformskih snaga i političke stranke sa zajedničke liste što im je, s obzirom na međustranački dogovor, pružalo mogućnost da ostvaruju politiku, koju su definirali u predizbornoj aktivnosti. (Bajrić, 2018:60). Tako je Tuzla, pored Vareša, postala jedina opština u BiH u kojoj na lokalnim izborima nisu pobijedile stranke sa nacionalnim predznakom. Stoga Tuzla predstavlja*

³⁷ Iz čuvenog razgovora Selima Bešliagić, ratnog načelnika i predsjednika Kriznog štaba Tuzle i majora Tomislava Pračera, zamjenika komandanta vojnog Aerodroma u Dubravama, koji je 13. maja, 1992, godine, po nalogu vrha JNA ubjeđivao Bešliagića na izdaju države. Dva dana nakon toga, 15. maja 1992. godine pripadnici Teritorijalne odbrane i MUP-a R BiH na Brčanskoj Malti u Tuzli sprječili su okupaciju Tuzle

teoretski kontraintuitivan slučaj utoliko što njeni rezultati lokalne politike nisu slijedili standardne staze etničke radikalizacije predvođene elitom koja se obično opisuje u političkoj literaturi. (Armakolasa, 2011.4)

Selim Bešlagić o slobodarskom, multietničkom karakteru Tuzla navodi sljedeće: *Može se reći da postoji više aspekata zašto se Tuzla oduprla svim pokušajima razbijanja njezinog multietničkog i multikulturalnog karaktera i zašto je pružila tako snažan otpor u ratu. Prvo, tu je istorijski kontinuitet zajedničkog življenja različitih nacija koje su Tuzlu i BiH doživljavale kao zajedničku domovinu. Počev od toga da je baš u Tuzli Husein Kapetan Gradašćević organizovao sastanak za priznavanje autonomije BiH od Turske. Pa onda Husinska buna gdje radnici štitili prava radnika i na kraju krajeva Tuzla je i u Drugom svjetskom ratu bio prvi oslobođeni grad. Drugo, slobodarski duh Tuzle počiva i na jakom radničkom pokretu kao jednom dobrom naslijeđu iz samoupravnog socijalizma. Taj se pokret manifestovao tako što su ljudi pomagali ljudima ne gledajući nacionalnost. Što se tiče radnika, kada je zaratilo jedan dio radnika bio je angažovan u vojsci ali je značajan broj radnika ostao u fabrikama koje su se stavile u funkciju namjenske proizvodnje. Njihova stručnost i sposobnost pokazala se i tada. Treće, ima jedna izreka da krvi i so ne idu zajedno. I četvrto, rekao bih da je Tuzla opstala kao takva zahvaljujući i povjerenju između vlasti i građana. Dakle, multinacionalnosti i multikulturalnosti se održala i u ratu ponajviše zahvaljujući baš radnicima. Vidite bili su radnici i u Mostaru i u Zenici ali je nacionalizam pobjedio.*

Sead Borić o ovom, za slobodarsku Tuzlu ključnom periodu navodi da, bez obzira na sve nacionalne tenzije, u Tuzli mogao osjetiti duh zajedništva, *otpora i te multikulturalnosti i tolerancije. Recimo, policija u Tuzli je tada štrajkala jer su nacionalističke stranke htjele postaviti načelnika po nacionalnom ključu. I nisu to dozvolili. Ono što je bilo posebno važno jest činjenica da je sastav tadašnje teritorijalne odbrane i sastav radnika u fabrikama bio i ostao multinacionalan i da je postojala puna podrška vlasti svim građanima. Jeste da je jedan broj građana srpske i hrvatske nacionalnosti napustio Tuzlu ali je značajan broj njih ostao. I tako je do današnjeg dana.*

Fenomen Tuzle, kao multinacionalne zajednice čiji su građani i vlasti i u ovom, iznimnom povijesnom periodu, pokazali snažan duh tolerancije, solidarnosti, jedinstva i saradnje, posvećen ja značajan korpus naučne literature. Teoretičari su pokušali dati odgovor za ovaj izuzetak. Tako se navode, između ostalog, i *dva ključna razloga za izvanrednu društveno-političku situaciju u predratnoj Tuzli. Prvo, unatoč unutaršnjim razlikama u mišljenju, bivša komunistička politička elita uspjela se postupno prilagoditi i transformirati u post-jugoslavensku i pro-bosansku političku grupaciju bez ozbiljnih potresa i unutarnjih*

sukoba. Time je izbjegnuta obrazac napuštanja institucija i podjela koji su se dogodili u većini drugih općina. Drugo, pravni status i široke ovlasti općina u jugoslavenskom sustavu (Dedić 1998; Seroka 1989) pružili su tuzlanskoj eliti udoban prostor za razvoj njihovih politika. S jedne strane, Tuzla je ostala u velikoj mjeri izolirana od snažnog utjecaja središnje države zahvaljujući opsežnim ovlastima koje su općine imale. S druge strane, u istom sustavu općina Tuzla imala je kontrolu nad značajnim lokalnim resursima, uključujući kadrovsku politiku lokalne uprave i sigurnosnog aparata te utjecaj na politike u industriji, zdravstvu i obrazovanju. (Armakolas, 2011:12)

O početku rata jedan od najkompetentnijih sagovornika Selim Bešlagić, tadašnji ratni načelnik i predsjednik Kriznog štaba Tuzle navodi: *15. maj bio je kritičan trenutak za Tuzlu. Spriječena je opsada Tuzle a što je još važnije, očuvana je multietnička i multireligijska struktura što je uveliko pomoglo održavanju sigurnosti građana, institucija i privrednih postrojenja. Odbrana Tuzle počivala je na multietničkim strukturama, počev od pripadnika armije preko lokalnih vlasti do radnika koji su radili u privrednim organizacijama. To je bilo veoma važno jer se društvo tada suočilo prvo s ratnim strahotama, drugo s naraslim nacionalizmom i treće s tranzicijom u svim sferama društva, od prelaska iz socijalističkog društvenog uređenja u grubu verziju kapitalizma s kojom su se radnici počeli suočavati još prije rata. Na žalost, ono što gledam danas i u Tuzli, i u BiH i u svijetu, jest to da su radnička klasa i radnički pokret razbijeni su, teritorijalno raspršeni po malim preduzećima bez mogućnosti organizovanja i zajedničkog djelovanja. Skeptičan sam da ćemo u dogledno vrijeme imati jaku radničku klasu kao pokretača društvenih promjena.*

Slijedio je dug, okrutan i nepravedan rat u BiH. Tuzlu su, zajedno sa oružanim snagama BiH, odbranili njezini građani nesvrstani, nezavisni i ujedinjeni oko ideje pravde, solidarnosti, tolerancije i saradnje. I održali su takav duh do danas. Duh u kome se prepoznaje istinski kosmpolitizam i briga za čovjeka koji se profiliraju, između ostalog, i kroz radnički i kroz ekološki pokret.

Umjesto zaključka: budućnost je stvar solidarnosti, tolerancije i saradnje

Izgradnja održive planetarne budućnosti zahtijevat će uključivanje u borbe koje se na prvi pogled mogu činiti nepovezanim s ekološkim aktivizmom: borbe oko zemlje, rada i dekolonizacije (Bresnihan and Millner, 2023:4)

Ovaj tekst skroman je doprinos jednoj izuzetnoj temi koja obuhvata temeljna pitanja pravde i slobode: toleranciju, različitost, solidarnost, saradnju i zdrav okoliš. Nastojeći povezati radnički pokret, ekološki pokret i multikulturalnost, oslanjali smo se na dosadašnja istraživanja i primjere iz prakse, na svjedočenja savremenika tog doba, kao i na literaturu koja se bavi ovom temom. Novija literatura posvećena je dekonstrukciji mainstream narativa o izvorištu ekološkog pokreta koji počivaju na prikazima neljudskih krajolika i sistema kao pozadine ljudskih aktivnosti. Okoliši su zamišljeni i regulisani kao mjesta bez ljudi, raznovrsnih načina života i političke povijesti. Pri tome uloga političkih i ekonomskih sistema usmjerenih na maksimizaciju profita u oblikovanju okoliša postaje nevidljiva, dok se naglasak stavlja na "spašavanje" ne-ljudskih vrsta. Pored toga, u novijoj literaturi ukazuje se i na to da ekološki pokret gubi politički značaj kada se ne fokusira i na pitanja vezana uz životne uslove, oblike rada ali i devastirajuće posljedice nasilnog kolonijalizma. Autori nude jedan novi okvir za razumijevanje kako se raznolike, translokalne borbe mogu podržavati i graditi jedna na drugoj u odgovoru na današnje ekološke i društvene krize pod nazivom rezonanca. *Rezonanca prepoznaje kako raznoliki društveni pokreti u opoziciji prema trajnim procesima kapitalizma i kolonijalizma mogu podržavati jedni druge kroz vrijeme i prostor. Kritično, rezonanca ostavlja otvorenu mogućnost za neslaganje i usklađivanje među pokretima, što pokazuje kako idiosinkratična, ali ipak nadajuća razmjena između pokreta može pomoći u promicanju pluraliteta alternativnih načina života.* (Bresnihan and Millner 2023:4-6)

Ova tema proučavana je i kontekstu analiza građanske inicijative u kapitalističkom društvenom miljeu. Tako se Varshney (2008) proučavajući etničke tenzije u Indiji pokušao dobiti odgovore na pitanje zašto do nasilja među etničkim skupinama u nekim situacijama i u nekim sredinama dolazi a u drugima ne dolazi. Autor je pokazao da jaki oblici asocijativnog građanskog angažmana, poput integriranih poslovnih organizacija, sindikata, političkih stranaka i profesionalnih udruga, mogu kontrolisati izbijanje etničkog nasilja. Autor zaključuje da aktivno, integrirano asocijativno građansko djelovanje može služiti kao agens mira, obuzdavajući one, uključujući i moćne političare, koji bi polarizirali etničke zajednice na lokalnoj osnovi. Varshney je bio, međutim, skeptičan spram sposobnosti postkomunističkih i postsocijalističkih zajednica da se odupru etničkim sukobima pošto je građanski aktivizam u prethodnim sistemima bio sputavan i kontrolisan.³⁸

³⁸ Vidjeti više u Varshney (2008)

https://www.researchgate.net/publication/248654845_Ethnic_Conflict_and_Civic_Life_Hindus_and_Muslims_in_India

Na primjeru Tuzle nastojali smo pokazati da je to moguće kao i da uvijek postoji mogućnost nepristajanja na mainstream tokove, posebice ako je riječ o nezdravim etničkim politikama koje dijele i koje, na fonu održavanja međunacionalnih tenzija time hrane svoje tkivo već desetljećima. Primjer Tuzle pokazuje da je tačna tvrdnja da *asocijativne građanske veze imaju značajnu ulogu u suprotstavljanju ekstremizmu; ali da održivost i uspjeh opozicije ključno počiva na sposobnosti političkog sistema da se distancira od utjecaja ekstremista..Aktivisti na lokalnoj razini mogli su se mobilizirati i postići pozitivne promjene kada su imali podršku važnih segmenata društva i kada su pronašli hrabrost suočiti se s moćnim i potencijalno nasilnim protivnicima sudjelovanjem u vizionarskoj, ali i dalje realističnoj i organiziranoj političkoj aktivnosti. Međusobno djelovanje elite i djelovanja odozdo rekonstituiralo je strukturu političkih prilika i oblikovanje politika prema istinski umjerenoj politici. Na kraju, za politiku vodstva podrška široke javnosti bila je ključna.* (Aramakolas, 2011:256-257).

Ideja solidarnosti, tolerancije, pravde, različitosti i saradnje bila je i ostala snažno tkivo utkano u multinacionalni, multikulturalni radnički pokret u Tuzli koji je imao snagu i postojanost i u sudbonosnim vremenima. Ova ideja oslikavala se i u ekološkom aktivizmu kao preteći društvenog pokreta koji do sada, na žalost, nije prerastao u važnog političkog aktera što ne znači da u budućem periodu to neće biti. Stoga je važno proučavati ovu temu i ukazivati na značaj kolaborativnog djelovanja radničkog i ekološkog pokreta u snažnoj klasnoj borbi za ućuvanje jedinog mjesta gdje možemo živjeti svi zajedno Jer, *neće biti poslova na mrtvoj planeti.*

Literatura

Armakolas, I. (2011) The 'Paradox' of Tuzla City: Explaining Non-nationalist Local Politics during the Bosnian War', *Europe-Asia Studies*, 63: 2, 229 — 261.

Arsenijević, D. (2024) Proleterska pluća: Borba protiv ekološkog nasilja u Bosni i Hercegovini. <https://ziviljudi.ba/2024/05/12/proleterska-pluca-borba-protiv-ekoloskog-nasilja-u-bosni-i-hercegovini/>.

Arsenijević, D. ur. (2021) **Husinska buna proizvodnja revolucionarnog subjekta**. Rosa-Luxemburg-Stiftung SEE - Ured u Bosni i Hercegovini.

Arsenijević, D., Šaraković, D. (2021) **Privatizacija kao ekološko nasilje: Slučaj tuzlanskog HAK –a**. Friedrich-ebert-Stiftung (FeS). Sarajevo.

- Bajrić, M. (2018) **Tuzla i njena regija u odbrani BiH 1992-1995. godina.** OFF-SET. Tuzla.
- Bermeo, N. (2020) **Ordinary People in Extraordinary Times: The Citizenry and the Breakdown of Democracy.** Princeton University Press.
- Bresnihan, P. and Millner, N.(2023) **All we want is the earth: land, labour and movements beyond environmentalism.** Bristol University Press.Bristol.
- Cast'an Broto, V. (2012) Symbolic Violence and the Politics of Environmental Pollution Science: The Case of Coal Ash Pollution in Bosnia and Herzegovina. *Antipode Vol. 45 No. 3, pp 621–640 .*
- Cvek. S., Račić, J. i Ivčić, S. (2019) **Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987. - 1991.**Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju. Zagreb.
- Eder, K. (1993) **The new politics of class.** Sage.London.
- Edwards,B.&Gillham,P. (2013.) Resource Mobilization Theory. Dostupno na researcsgate: https://www.researchgate.net/publication/319581221_Resource_Mobilization_Theory.
- Jameson, F. (1988) **Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma, u Postmoderna - nova epoha ili zabluda.** Naprijed. Zagreb.
- Kidder, R. (2005) **Etičke dileme : kako dobri ljudi donose teške odluke.** Institut za medije Crne Gore.Podgorica.
- Lakić, A., Končar, L., Savanović, A. i Kočović de Santo, M. (2002) **Radničko samoupravljanje od socijalizma do kapitalizma: Studija slučaja Industrije „Metalac“.** Zajedničko – Platforma za teoriju i praksu društvenih dobara. Beograd.
- Lebowitz, M. (2012) The Contradictions of „Real Socialism”: The Conductor and the Conducted. *Socialism and Democracy, Volume 26, 2012 - Issue 3, pp 188-193.*
- Mendes, A., Santos, C., Moraes, I., Gujajajara, S.B. (2021) Chico Mendes Lives: Amazon women in defense of life. Narratives and Reflections: *Decolonial Insurgencies and Emancipatory Horizons. Vol 24. Sao Paolo.*
- Musić, G. (2021) **Making and Breaking the Yugoslav Working Class. The Story of Two Self-Managed Factories.** CEU Press, Budapest-New York.
- Obach, B. K. (2004) **Labor and the Environmental Movement: The Quest for Common Ground.** The MIT Press,Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Omerdić, M. (1982) Neke specifičnosti radničkog pokreta tuzlanskog područja do generalnog štrajka i Husinske bune. *Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br.14.* Muzej Istočne Bosne.Tuzla.
- Oštrić, Z. (1992) **Ekološki pokreti u Jugoslaviji 1971- 1991.** Zelena akcija. Zagreb.

Pejić T., Z. (2014) Ekološke politike u bosni i hercegovini limitirajući faktor tranzicionog i podijeljenog društva. *SVAROG br. 9. (122-138)*.

Petrić, H. (2019) About Environmental Policy in Socialist Yugoslavia. in **Nature and the Iron Curtain: Environmental Policy and Social Movements in Communist and Capitalist Countries**,(pp.169-182). University of Pittsburgh Press.

Petrović, J. (2020) **Ekologija na periferiji Evrope: stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji**. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja. Beograd.

Snikersproge, I. (2024) Ecological labour or why environmentally friendly practices struggle to to become mainstream. **Ecological Economics.Vol.224**.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0921800924001836>,

Supek, R. (1974) **Ovo je jedina zemlja: Idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju**. Naprijed, Zagreb.

Šabotić, I., Isabegović, V. (2003) Izložba „Tuzla kroz vjekove“.Arhiv Tuzlanskog kantona, Muzej Istočne Bosne.

Šakanović, D. (2017) **Industrija Tuzle u vremenu tranzicije (1988-2008)**. Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.

Varshney, A. (2008). **Ethnic Conflict and Civic Life: Hindus and Muslims in India**. New Haven: Yale University Press.

Zovak, K. (2017) Jugoslavensko samoupravljanje:Teorija i praksa radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji – kritički pogled. *3k: kapital, klasa, kritika, god.4., broj 4*.Centar za radničke studije. Zagreb.

Žižek,S.(2024.) Globalni kapitalizam i trajni rat. <https://pescanik.net/globalni-kapitalizam-i-trajni-rat/>.

Web izvori

<http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713414944>,

<http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713414944>.

https://www.academia.edu/36647565/Industrija_Tuzle_u_vremenu_tranzicije_1988_2008_#:~:text=This%20work%20follows%20and%20analyse%20changes%20in%20industry%20of%20Tuzla

Obavljeni intervjui:

Salko Husić, bivši radnik tvornice obuća Aida (22.5.2024.)

Sead Borić, bivši tehnički direktor komunalnog preduzeća Kompred (6.6.2024.)

Selim Bešlagić, bivši gradonačelnik i ratni komandant Tuzle (23.8.2024.)

Edo Aščerić, bivši privatni obrtnik i organizator ratnih logističkih operacija (12.09.2024.)